
T O L S T O Y ' S V I S I E

O P D E G E S C H I E D E N I S

emile henssen

"De vos weet vele dingen, maar de egel
één belangrijk ding".

(Archilochos van Paros, ± 650 v. Chr.)

Isaiah Berlin, - bekend door publicaties als 'The Age of Enlightenment', 'Four Essays on Liberty' en studies over uiteenlopende figuren als Marx, Moses, Hess en Churchill, - interpreteert in zijn essay 'The Hedgehog and the Fox'¹⁾ dit citaat van Archilochos figuurlijk om de kloof aan te geven die dichters en filosofen van elkaar scheidt: enerzijds de monisten, degenen die door één idee geobsedeerd worden (Dante, Hegel, Dostojewsky, Proust e.a.), anderzijds de pluralisten (Herodotus, Shakespeare, Montaigne, Joyce). De hypothese waar Berlin van uit gaat is dat Tolstoy een vos was maar een egel wilde zijn. Dit conflict tussen wat hij was en wat hij wilde zijn is nergens zo duidelijk als in zijn roman 'Oorlog en Vrede'. Op zijn fatalistische visie op de geschiedenis kwam direct al kritiek van tweeerlei aard: 1) historische kritiek: Tolstoy geeft de feiten onjuist weer, om hen aan te passen aan een ideologisch doel, n.l. zijn visie op de geschiedenis. 2) literaire kritiek: men erkent de artistieke kwaliteiten van de roman, maar vindt de erin verwerkte visie op de geschiedenis oppervlakkig en triviaal. Flaubert schrijft aan Toergenew, nadat deze hem een Franse vertaling van 'Oorlog en Vrede' had gestuurd, "il (Tolstoy) se repète! Et il philosophe!". Nog op zijn sterfbed roept Toergenew zijn vriend en vijand Tolstoy op, de profetenmantel uit te doen en terug te keren tot zijn roeping, 'de grote schrijver te zijn van het russische land'.

Tolstoy - opgegroeid in de tijd van de grootste bloei van de Hegeliaanse filosofie, die hij terecht verwierp als 'onbegrijpelijke brabbeltaal doorspekt met platitudes' - had al vroeg historische belangstelling omdat hij wenste te begrijpen hoe

1) Sir Isaiah Berlin, The Hedgehog and the Fox, An Essay on Tolstoy's view of history. London, Weidenfeld & Nicolson, 1967, 86pp.

en waarom de dingen gebeurden zoals ze gebeurden. Al vroeg openbaarde zich bij hem de neiging de werkelijkheid wetenschappelijk en positivistisch te benaderen. Tolstoy merkt dat de geschiedenis, zoals die geschreven wordt door historici niet waar te maken pretenties heeft. In het midden van de negentiende eeuw was de gedachte om de geschiedschrijving tot een wetenschap te verheffen, gemeengoed. Comte trachtte, in navolging van zijn leermeester Saint-Simon de geschiedenis tot sociologie te transformeren, een sociologie die de wetten die de samenleving beheersen zou moeten ontdekken en beschrijven. Kortom, Comte wilde een fysica van de maatschappij. Ook de filosoof Dr. K.H. Marx (1818-1883) trachtte tevergeefs historische wetten te ontdekken. Net als Marx zag Tolstoy duidelijk dat indien de geschiedschrijving een wetenschap was het mogelijk moest zijn een reeks wetten te formuleren die, samen met empirische gegevens, ons in staat zouden moeten stellen toekomstige gebeurtenissen te voorspellen. Maar duidelijker dan Marx en de Marxisten zag Tolstoy dat dit niet gelukt was en dat dit ook niet lukken zou.

Al in de vijftiger jaren wilde de Tolstoy een historische roman schrijven, met als doel het plaatsen van het 'werkelijke' leven tegenover het irreele beeld geschetst door de historici, die, uit de factoren die het menselijk leven bepalen er slechts meestal een of twee kiezen (politieke en economische factoren) om deze daarna als de werkelijke oorzaak van de sociale verandering voor te stellen. De grote illusie die Tolstoy aan de kaak wilde stellen was het idee dat individuen de loop der gebeurtenissen kunnen bepalen, begrijpen en beheersen. Tolstoy was met deze visie een voorloper van Virginia Woolf, die een halve eeuw later profeten als H.G. Wells, G.B. Shaw en Arnold Bennett van blind materialisme, van niet begrijpen van de werkelijke aard van de wereld, van de uiterlijke gebeurtenissen aanzien voor wat werkelijk van belang is, n.l. de individuele ervaring, beschuldigde. Tolstoy werd vooral geprikkeld door de neiging van de historici, bijvoorbeeld Carlyle, gebeurtenissen aan 'grote mannen' toe te schrijven of aan ideeën op te hangen, waarbij zij niet vertellen wat macht betekent, notabene de kern van de zaak. De centrale these van Tolstoys filosofie van de geschiedenis komt hierop neer dat er een natuurwet is die de hele natuur beheerst, maar dat de mens, niet in staat om dit onverhiddelijke proces onder ogen te zien, de loop der geschiedenis als een reeks vrije keuzen tracht voor te stellen, en de verantwoordelijkheid voor wat gebeurt aan personen, de 'grote mannen', door hem begiftigt met heroïsche deugden of heroïsche zonden, wil toeschrijven. Om zijn theorie te kunnen bewijzen verdraait Tolstoy soms bijna bewust de feiten, bijvoorbeeld het ka-

rakter van Koetoezov, die hij eerst voorstelt als een sluwe, bejaarde, corrupte, en zwakke vrijwilliger, als een enigszins sycophantische hoveling. Later maakt hij van hem het symbool van het russische volk met zijn wijsheid en zijn eenvoud. Tolstoy werd geobsedeerd door het contrast tussen de universele, bedriegelijke ervaring van de vrije wil en de realiteit van het onverbiddelijke historische determinisme, dat niet direct ervaren wordt, maar waar is op onweerlegbare theoretische gronden. Maar het primaat van de individuele ervaring veronderstelt de theorie van de vrije wil, met zijn gevoel voor persoonlijke verantwoordelijkheid en geloof in vrijheid en in de mogelijkheid van spontane actie: kortom, de illusie waar Tolstoy mee wil afrekenen, zelfs als hij daarvoor de feiten moet verdraaien. Zijn theoretische inzichten over het historisch determinisme en zijn mening over het primaat van de individuele ervaring stellen Tolstoy voor een dilemma dat hij nooit helemaal heeft opgelost.

De enige kritikus die Tolstoys historisch determinisme serieus nam en trachtte te weerleggen was de historicus Kareyev, die 'Oorlog en Vrede' zag als een historisch gedicht over het filosofische thema der dualiteit van de twee levens geleefd door de mens, respectievelijk door de vrije wil of door onontkomelijke wetten bepaald. Kareyew gaf Tolstoy volkomen gelijk dat hij protesteerde tegen de obscure abstracties van naïeve historici, zoals 'macht' en 'geestelijke activiteit'. Maar Kareyew vond dat Tolstoy te ver ging met zijn ontkenning van de geschiedenis als wetenschap: dat zou immers de geschiedenis als zodanig afschaffen. Dat individuen geen enkele invloed hebben op de loop der geschiedenis ontkent Kareyew. Napoleon mag dan geen halfgod geweest zijn, maar het gaat te ver om te zeggen dat de geschiedenis zonder hem net zo verlopen zou zijn als het geval is geweest. Tolstoys idee van de onverbiddelijke wetten der geschiedenis die zich voltrekken onafhankelijk van wat de mens ook denkt of wil, is in de ogen van Kareyew een benauwende mythe. In de sociale wetenschappen zijn volgens hem wetten slechts statistische waarschijnlijkheden en niet afschuwelijke, onafwendbare 'krachten', een concept dat Tolstoy zelf in andere contexten aanviel. Berlin vindt de bezwaren van Kareyew zeer redelijk, hoewel hij volgens hem de kern van de zaak niet raakt. Tolstoys historische interesse komt namelijk uit een diepere bron, uit een bitter, persoonlijk conflict tussen zijn ervaringen en zijn overtuigingen. De russische kritikus Boris Eykhenbaum ontwikkelt in zijn kritische studie over Tolstoy - volgens Berlin de beste die tot nu toe verschenen is - de these dat wat Tolstoy het meest ter neer drukte zijn gebrek aan positieve overtuigingen was. Alle doctrines

die verband trachten te leggen tussen verborgen lagen om zo de eenheid van alle dingen te openbaren, verwierp Tolstoy, hoewel hij verlangde naar een universeel verklarend beginsel. Alles wat zijn zoeken naar een dergelijk beginsel heeft opgeleverd is de magere doctrine van de historische verandering in 'Oorlog en Vrede'. Juist de superioriteit van Tolstoy's offensieve over zijn defensieve wapens, d.w.z. dat Tolstoy beter de zwakten van de theorieën van anderen kon blootleggen dan zelf theorieën ontwikkelen, heeft zijn filosofie van de geschiedenis in de ogen van de meeste lezers zo kaal en kunstmatig gemaakt.

Het onopgeloste conflict, waaruit 'Oorlog en Vrede' ontstond, tussen Tolstoy's geloof dat alleen het persoonlijke leven reëel is en zijn doctrine dat de analyse daarvan niet voldoende is om de loop der geschiedenis te verklaren, vindt een parallel op het persoonlijk vlak met het conflict tussen zijn talenten als schrijver en zijn idealen, tussen zijn ongeëvenaarde waarnemingsvermogen en inzicht in de verschillen, contrasten en botsingen tussen individuen, en zijn pleiten voor één allesomvattende visie. Tolstoy pleitte niet voor verscheidenheid maar voor één enkel niveau, n.l. dat van een simpele christelijke ethiek, los van een complexe theologie of metafysica.

In 1901 verklaarde Tolstoy in een beroemd interview met Paul Boyer dat het Rousseau en Stendhal waren die hem het meest hadden beïnvloed. Alles wat hij over de oorlog wist had hij geleerd uit Stendhal's beschrijving in 'La Chartreuse de Parme' van de slag bij Waterloo, waar Fabrice del Dongo 'niets begrijpend' over het slagveld dwaalt. Deze conceptie - oorlog zonder verfraaiingen - verifieerde Tolstoy tijdens zijn dienst in de Krimoorlog. Maar er was nog een schrijver die grote invloed op Tolstoy uitoefende, en ook op Stendhal, n.l. Joseph de Maistre (1753-1821), een frans royalist die, na korte tijd liberaal geweest te zijn, op het eind van de achttiende eeuw naam maakte door contrarevolutionaire tractaten. Hoewel hij meestal gezien wordt als een orthodox-katholieke reactionair, een steunpilaar van de Restauratie der Bourbons, en een verdediger van het Ancien Régime, en het Pauselijk gezag, was hij veel meer. De Maistre had grimmige, onconventionele en mysanthropische visies over de aard van individuen en samenlevingen. In 1803 werd de Maistre door de koning van Savoye, toen een balling in Rome, als diens vertegenwoordiger naar St. Petersburg gestuurd, waar hij tot 1817 bleef. In St. Petersburg maakte hij in de society grote indruk als een gladder hoveling en een geestig en sluw politiek observator, tot hij werd teruggeroepen als gezant omdat tsaar Alexander I zijn bekeringsactiviteiten voor de rooms-katholieke kerk

in aristocratische kringen te succesvol vond (o.a. Helene, de vrouw van Pierre in 'Oorlog en Vrede'). Naast de beroemde 'soiree de St.Petersbourg', waarin in de vorm van een platonische dialoog de aard van de menselijke regering en andere politieke en filosofische problemen behandeld worden, worden in zijn verzamelde werken die in de vijftiger en vroege zestiger jaren van de vorige eeuw gepubliceerd werden, theologische en politieke essays, en zijn (diplomatieke) brieven opgenomen. Juist in de vijftiger jaren nam de interesse in de werken van de Maitre sterk toe vanwege de Maitre's haat tegen Oostenrijk, zijn anti-bonapartisme en de groeiende politieke betekenis van Savoye.

Tijdens het schrijven van 'Oorlog en Vrede' las Tolstoy, blijkens zijn dagboek, de Maitre, wiens verslag in een brief van Paulucci's interventie in het debat van de russische generale staf in Prissa, Tolstoy vrijwel letterlijk overnam. Ook de Maitre zelf komt voor in de roman, n.l. als een tegenstander van het gevangennemen van eminente vorsten en maarschalken uit la Grande Armée, wat hij niet wil om diplomatieke moeilijkheden te voorkomen. De Maitre ziet het slagveld als typerend voor het menselijk leven in al zijn aspecten. Hij bespote de generaals die denken dat zij de bewegingen van de troepen beheersen en de loop van de slag bepalen: 'C'est l'opinion qui perd les batailles, et c'est l'opinion qui les gagne'. De Maitre, wiens visies over de rol van het moreel in de oorlog parallel lopen aan die van Tolstoy, gelooft niet in het bestaan van een militaire wetenschap, want: 'C'est l'imagination qui perd les batailles. Le véritable vainqueur, comme le véritable vaincu, c'est celui qui croit l'être'. Als Tolstoy prins André Bolkonsky over de slag van Austerlitz laat zeggen: 'Wij verloren omdat wij onszelf vertelden dat we verloren hadden', dan weerspiegelen deze woorden die van de Maitre, en niet van Stendhal, zoals Tolstoy zelf beweert.

Een andere overeenkomst tussen Tolstoy en de Maitre trof de franse historicus Albert Sorel aan in hun visie op de chaos en de onmogelijkheid om veldslagen en oorlogen te beheersen, ja het menselijk leven in het algemeen. Hoewel de Maitre een theocraat was en Tolstoy een nihilist, zagen beiden de eerste oorzaak der dingen als mysterieus, waarmee de menselijke wil tot nul wordt gereduceerd. Beiden reageerden heftig afwijzend op het liberale optimisme over de menselijke goedheid en de menselijke rede en de liberale visie op de waarde van en de onvermijdelijkheid van de materiële vooruitgang. Bij de Maitre en Tolstoy neemt de desillusie over de Verlichting en het rationalisme, veroorzaakt door de franse Revolutie en de Napoleontische oorlogen vorm aan in een scherp scepticisme t.a.v. wetenschap-

pelijke methode, wantrouwen van ieder liberalisme, positivisme en rationalisme. Beiden spreken over intellectuelen en politieke hervormers, bijvoorbeeld Spensky, in wiens val de Maitre de hand gehad zou hebben, met dezelfde toon van bittere minachtende ironie. Zij verwerpen elke interpretatie van de geschiedenis die het probleem van de aard van de macht niet centraal stelt. Zoals de Maitre zich vrolijk maakt over de encyclopedisten doet Tolstoy dat over sociologen en historici. Eerder moet men het volgens beiden zoeken bij de diepe wijsheid van het onbedorven gewone volk. Zowel de Maitre als Tolstoy werden door hun tijdgenoten als nihilistisch beschouwd: de menselijke waarden van de negentiende eeuw vielen onder hun vingers aan stukken. Maar beiden zochten ontsnapping uit hun scepticisme: de Maitre zoekt zijn heil bij de rooms-katholieke kerk en Tolstoy bij zijn theorie van de eenvoudige christelijke broederliefde. De parallellen tussen de Maitre en Tolstoy moeten niet te ver worden doorgetrokken. Hoewel beiden de grootst mogelijke nadruk leggen op de oorlog, verheerlijkt de Maitre, net als Proudhon, de oorlog, terwijl Tolstoy de oorlog veracht en in principe verklaarbaar acht, mits er maar genoeg bekend is over de kleine oorzaken (Tolstoy's beroemde differentiaalrekening van de geschiedenis). De Maitre ziet de wereld bevolkt met elkaar tot op het bot verscheurende creaturen, dodend om het doden, met bloed en geweld. Dit ziet hij als de normale toestand van het menselijk bestaan.

Tolstoy staat verre van deze horror, deze misdadigheid en dit sadisme van de Maitre, die door Stendhal l'ami du bourreau werd genoemd. Tolstoy is geen mysticus als de Maitre, durft alles te vragen en gelooft in het bestaan van een simpel antwoord.

De Maitre steunt het principe der hiërarchie en gelooft in een zelfopofferende aristocratie, in heroïsme, gehoorzaamheid en in een zeer rigide controle van de massa door hun sociale en kerkelijke moordenaars. Hij ziet de natuurwetenschap en de literatuur als gevaarlijk en verderfelijk in handen van degenen die er niet compleet geïndoctrineerd tegen zijn. Tolstoy echter vecht zijn hele leven tegen het obscurantisme: zijn hardste woorden richt hij tegen Pobiedonostsew c.s. die de maxims van de Maitre in praktijk brengen.

Hoewel Tolstoy geschokt zou zijn geweest wanneer men hem verteld had dat hij veel gemeen had met de Maitre, de apostel der duisternis, de verdediger van ignorantie en slavernij, lijkt de toon van de Maitre toch het meest op die van Tolstoy. Beiden hebben hetzelfde sardonische, bijna cynische ongeloof in de verbe-

tering van de maatschappij door rationele middelen, goede wetten en de verbreiding van wetenschappelijke kennis. Beiden staan sceptisch t.o.v. alle experts en alle pogingen tot verbetering van de maatschappij door welwillende idealisten. De Maistre en Tolstoy hebben het temperament van Voltaire maar verwerpen zijn ideeën. Ook verwerpen zij het concept der individuele politieke vrijheid: De Maistre omdat hij dat ziet als insubordinatie, Tolstoy omdat een maatschappelijke regeneratie alleen van binnen uit zal kunnen komen.

Een punt van overeenkomst is hun preoccupatie met het volgens hen onverbiddelijke karakter van de loop der geschiedenis. De Maistre verwerpt elke wetenschappelijke kennis wanneer deze los blijft staan van bovenmenselijke kennisbronnen zoals geloof, openbaring en traditie terwijl Tolstoy de pretentie der wetenschap van zijn tijd verwerpt omdat deze geen oog heeft voor de minime gebeurtenissen die samen de loop der geschiedenis bepalen. In "Oorlog en Vrede" is het zijn expliciete doctrine dat de waarheid in de wetenschap te vinden is, maar dat deze wetenschap ridicuul wordt als zij op basis van onvoldoende bewijsmateriaal conclusies trekt. Deze "wetenschapsfilosofie" van Tolstoy is evenwel niet de visie die aan werken als "Oorlog en Vrede" en "Anna Karenina" ten grondslag ligt. Daarin bereiken immers veel personages uiteindelijk een soort innerlijke vrede, die gefundeerd is op het begrijpen van de 'voortdurende relatie der dingen' (bijna in de zin van Montesquieu in de eerste zin van "L'Esprit des Lois") en van de universele aard van het menselijk leven, waarin waarheid en rechtvaardigheid kan worden gevonden door een soort natuurlijke kennis, door een soort bewustzijn van zekere algemene kenmerken van het menselijk leven, waarvan, in de ogen van Tolstoy, de belangrijkste is de scheiding tussen "oppervlakte" (met de daaraan verbonden peioratieve connotaties, E.H.) en "diepte", d.w.z. tussen de zichtbare en beschrijfbare wereld en die van de "levensstroom", het geraamte waarop de genoemde oppervlakte rust. Wie wijs is, is zich volgens Tolstoy van dit geraamte bewust en heeft daardoor een goed inzicht in de beperkingen der rede, zoals bij verscheidene figuren uit Tolstoy's romans het geval is. Wie het geraamte, of, om de Marxistische lezers een plezier te doen, de onderbouw negeert, maakt zich volgens Tolstoy belachelijk, een visie die door De Maistre gedeeld wordt.

Volgens Tolstoy wordt naarmate meer bekend is over de achtergrond van een menselijke handeling, deze in onze ogen steeds onvermijdelijker daar nu veel opties gefalsificeerd zijn. Tolstoy bestrijdt de theorie van de vrije wil, die immers inhoudt dat iemand in een gegeven situatie anders had kunnen handelen. Men zal dan moeten deduceren wat de gevolgen zouden zijn (geweest) van de andere keuze, wat in het schaaksoel al vaak moeilijk is, maar in de geschiedenis onmogelijk is. Deze visie van Tol-

stoy is rationeel, empirisch en realistisch. Zijn talent is even destructief als dat van De Maistre: zij bestrijden wat zij onjuist vinden zonder voor het bestredene iets anders in de plaats te stellen dan een vage Blut- und Bodenmystiek. Voor De Maistre ligt ware kennis in een begrijpen van "la terre et les morts" (cf. Barrès). Hoewel Tolstoy dit mystiek conservatisme fel afwijst, ontkomt hij zelf later niet aan dergelijke opvattingen.

Volgens Berlin zijn De Maistre en Tolstoy, ondanks vele verschillen en Tolstoy's felle oppositie tegen De Maistre, "blood brothers" (een nare mystieke term): Tolstoy, de apostel van de gelijkheid van alle mensen, en De Maistre, de kille verdediger van het geweld, streden met hetzelfde temperament tegen gemeenschappelijke vijanden. Beiden waren vossen met een scherpe blik die naar één alomvattende visie zochten en daarvoor zelfs het wapen der kritiek wilden opofferen.

Geachte historicus/historica,

Zoals U misschien zult weten organiseert het g.h.d. Ubbo Emmius een forum over "theorie der geschiedenis" op vrijdag 15 maart a.s.. In dit forum zullen zitting nemen

Drs. F.R. Ankersmit (Groningen)

Dr. C. Bertels (Leiden)

Prof. dr. J. Bornewasser (Tilburg)

Prof. dr. M.C. Brands (Amsterdam)

Dr. F.L. van Holthoon (Groningen)

Prof. dr. E.H. Kossmann (Groningen)

Prof. dr. L. Nauta (Groningen)

Meer informatie over dit forum vindt U in het maartnummer van Groniek (nr. 31) en in de U.K.

Een handzaam overzicht inzake de discussie over de plaats der geschiedenis vindt U in de OSGN-publicatie "Veranderingen in de Geschiedwetenschap".

Tijdens dit forum zullen twee vraagstellingen aan de orde komen:

- wat verstaan de forumleden onder theorie der geschiedenis en welke plaats zouden zij hieraan in het studieprogramma willen geven?
- hoe kan geschiedkundig onderzoek het beste voldoen aan bepaalde eisen van wetenschappelijkheid?

Binnenkort zal, evenals vorig jaar, "theoretische geschiedenis" weer in het brandpunt van de belangstelling komen te staan bij het samenstellen van o.a. het eerstejaarsprogramma. H'71 streeft ernaar dat zoveel mogelijk mensen dan op de hoogte zullen zijn van de problematiek m.b.t. "theoretische geschiedenis".

Het bijwonen van dit forum kan hiertoe een eerste aanzet zijn.

Tot ziens op 15 maart: H'71.

FORUM THEORIE DER GESCHIEDENIS DATUM: 15 MAART 1974 TIJD: 14.00
TOT 17.00 UUR PLAATS: TEHUIS LUTKENIEUWSTRAAT GRONINGEN
UITERAARD: BORREL NA OP HET INSTITUUT VOOR GESCHIEDENIS!

Ingelunnesstraat 20
Groot (leuwarden)

Drs. J. Laad

Port Payé
Port betaald
Groningen

Drukwerk

